International Journal of Sanskrit Research 2019; 5(2): 75-77

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2019; 5(2): 75-77
© 2019 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 11-01-2019
Accepted: 13-02-2019

सुनीति
शोध–छात्रा, वेदव्यास–परिसर,
हिमाचल–प्रदेश, भारत

Correspondence
सुनीति
शोध–छात्रा, वेदव्यास–परिसर,
हिमाचल–प्रदेश, भारत

भोजराजस्येका–अल्पज्ञातकृतिः– चारुचर्या

सुनीति

प्रस्तावना

संस्कृत–वाङ्मयं नानाविधैः ग्रन्थरत्नैः परिपूर्णोऽस्ति। संस्कृत–वाङ्मयस्येतिहासे केचन युगप्रवर्तकाः ग्रन्थकाराः संजाताः। तेषु अन्यतमोऽस्ति विश्रुत–परमारवंशावतंसः मालवप्रदेशान्तर्गतधारानगर्याः शासकः, एकादशशतक–समवतीर्णः किल भोजराजः लक्ष्मीदेव्याः, वाग्देव्याश्च समानरूपेणासीदनुकम्पाभाजनमिति सुविदितचरमेव सुधियाम्। संस्कृत वाङ्मये परमप्रसिद्धिमुपगते 'भोजप्रबन्ध' ग्रन्थे एतस्य भोजराजस्य विविधशास्त्रेषु विलक्षणं वैदुष्यं, विद्वद्वर्गं प्रति अपारसम्मानभावः, प्रकृष्टदानशीलत्वं च विस्तरेण समुपवर्णिताः सन्ति। सरसकाव्यरचनानिपुणेभ्यः कविवरेभ्यः ''सन्तुष्टो भोजराजः प्रत्यक्षरं लक्षं ददौ'' इति प्रसिद्धोक्तिः प्रमाणयति तस्य कमप्यपूर्वं दानशीलत्वमौदार्यं, काव्यप्रियत्वं, सुधीसमाजं प्रति अपारसम्मानभावं च। भोजराजविषये प्रसिद्धोक्तयः यथा–

अद्य धारा सदाधारा सदालम्बा सरस्वती।
पण्डिता मण्डिता सर्वे भोजराजे भुवं गते।। [1]

अन्यच्च–

'यश्च प्रभवो धर्मस्य , आश्रयः सत्यस्य, कुलगृहं कलानाम्, क्षेत्रं क्षत्राचारस्य, प्रमदोद्यानं विद्यालतानाम्, निधानं नीतेः, जीवितं शौर्यस्य, वसतिर्विलासानाम्, आकरः करुणायाः, बान्धवो वैदग्ध्यस्य रसस्य, धौरेयो धनुर्धराणाम्, अग्रणी गुणवताम्।' [2]

तथा च–

कविषु वादिषु भोगिषु देहिषु,
द्रविणवत्सु सतामुपकारिषु।
धनिषु धन्विषु धर्मधनेष्वपि,
क्षितितले न हि भोजसमो नृपः।। [3]

विद्यायाः नानाशाखासु तेन विपुला ग्रन्थरचना कृता। तस्य रचना नितरां विशिष्टा विविधतापूर्णाश्च सन्ति। साहित्य–ज्योतिष–धर्मशास्त्र–व्याकरण–योगशास्त्रायुर्वेदादि विविधविद्याविदग्धेन राज्ञा भोजेन विरचितानि सरस्वतीकण्ठाभरण–शृंगारप्रकाश–चम्पूरामायण–शब्दानुशासन–मेघमाला–चारुचर्या–व्यवहारसमुच्चय–योगसूत्रवृत्ति–आयुर्वेदसर्वस्वप्रभृतीनिग्रन्थरत्नानि संस्कृतवाङ्मयव्योम्नि अद्यापि राजन्ते। धाराधीश्वरस्य एतास्वेव रचनासु अतिमहत्त्वपूर्णा एकाल्पज्ञातकृतिरस्ति– चारुचर्या। वस्तुतस्तु भोजः समन्वयप्रवृत्तेः पोषकश्चासीत्। चारुचर्यायां नीति–वैद्यक–धर्मशास्त्रस्य च सम्मिलितरूपं प्राप्नोति। तथा च ग्रन्थारम्भे ग्रन्थकारः स्वयमेव कथयति–

सुनीतिशास्त्रसद्वैद्यधर्मशास्त्रानुसारतः।
विरच्यते चारुचर्या भोजभूपेन धीमता।। [4]

ग्रन्थस्य परिचयः–

ग्रन्थस्य विषयस्तु अभिधानमात्रेणैव दृष्टिपथमायाति यत् ग्रन्थेऽस्मिन् चर्याविषयकं वर्णनं नितरां विशदं प्रामाणिकं चास्ति। ऋतु–अनुरूपं दैनन्दिनी जीवनचर्यां चारुतरं कर्तुं साधनानि वर्णितानि। ग्रन्थे भोजदेवः मनुष्यस्य प्रातरारभ्य सायं पर्यन्तं या चर्या भवति, यया चर्यया स स्वस्थः सुखसम्पन्नः सम्मानयुक्तश्च समाजे जायते। तादृशी चर्या सर्वांगीणत्वेन वर्णितास्ति।

अस्मिन् जीवनस्य नानापक्षा अतीव निपुणतया सूक्ष्मेक्षिकया च समालोचिताः सन्ति, यथा– प्रातः जागरणं– शौचं, दन्तधावनम्, दन्तधावनवर्जानि– काष्ठानि, गण्डूषविधिः, अभ्यङ्गप्रकारः– नासाभ्यङ्गः, कर्णाभ्यङ्गः, पादाभ्याङ्गश्च, स्नानविधिः ऋत्वनुसारं विविधवर्णस्य वस्त्रधारणस्योपयोगिता प्रभावं च, आभरणस्य धर्मः स्वास्थ्यदृष्ट्या च उपयोगिता, पुष्पधारणं, विविधलेपानां प्रकारः, कस्तूरी–केसर–चन्दन–कर्पूराद्यैः, गुणवर्णनं, भोजनगुणः, अम्बुपानविधिः, विविधपात्रवर्णनं ताम्बूलसेवनस्य गुणदोषांश्च, स्त्रीसेवनं च। अस्यां हि रचनायां महाराजो भोजदेव उपरोक्त–विषयाणां आयुर्वेददृष्ट्या अन्यच्च धर्मानुसारं उपयोगितां प्रकटयति। अन्ते च नीतिपुरस्सरं कतिपय श्लोकाः सन्ति।

भोजदेवात् पूर्ववर्तिनी सर्वापि परम्परा एतेन ग्रन्थेन क्रोडीकृतास्ति। ग्रन्थकारेण कृतमिदं वर्णनं मानवजीवनस्य कृते परमम् उपकारकमस्ति। भारतीयसंस्कृतेरनुसारेण चर्या विषयिणी सहस्रशः वर्षेभ्यः प्रवृत्ता पुरातनी परम्परा खल्वत्र विशिष्टरूपेण गुम्फितास्ति। परवर्तीकाले चारुचर्यायाः परिवर्धनं अभूत। परम् मूलचारुचर्यायाः प्रणेता राजा भोज एव। अयं भोजः धाराधीश्वरः एव इति निश्चितम्, यस्योपाधि 'महाराजाधिराज' इति आसीत्। एतद् शृंगारमंजरीकथा, शृंगारप्रकाशः, सरस्वतीकरणभरणं, चारुचर्या, राजमार्तण्डयोगसूत्रवृत्ति आदि ग्रन्थस्य पुष्पिका अन्यच्च ताम्रपत्रेण ज्ञायते। प्रायः चारुचर्यायाः सर्वासु मातृकासु त्रिवारं ग्रन्थकारस्य नामोपलभ्यते यथा–

क) प्रारम्भे– विरच्यते चारुचर्या भोजभूपेन धीमता।
ख) अन्ते– हिताय राजपुत्राणां सज्जनानां विशेषतः।
चारुचर्या इयं श्रेष्ठा रचिता भोजभूभुजा।।
ग) पुष्पिका– इति श्री महाराजाधिराजभोजदेवविरचिता चारुचर्या समाप्ता।

मुख्यरूपेण चर्याप्रतिपादनं सुसंस्कृतानाम् अभिजातानां सामाजिकानां कृते वर्णितमस्ति, तथापि जनसामान्यस्यापि कृते यथासम्भवं च सार्वभौमत्वेन सर्वेषामेव कृते उपयोगार्हमिदं प्रतिपादनं भवति। अन्यग्रन्थस्यापि श्लोकाः चारुचर्यायां प्राप्यते। तद्यथा–

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः।
शरीरं चिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः।। [5]

स्नानविषयकं शोभनं पद्यमवलोकनीयम्–

स्नानं स्वेदमलापनोदनकरं चक्षुष्यमायुष्यदम्,
वर्ण्यं वायुसखस्य दीप्तिजननं तन्द्रापहारं नृणाम्।
तृष्णादाहहरं श्रमं क्लमहरं वृष्यं च कण्डूहरम्,
शस्तं लोहितपित्तपीडितवतां मेध्यं विषार्तिं जयेत्।। [6]

अन्यच्च–

उष्णाम्बुनाधः कायस्य परिषेको बलावहः।
तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषाम्।। [7]

एवमेव वस्त्रपुष्पधारणादिविषयापि अत्र वर्णिताः येषामन्यत्र वर्णनं दुर्लभमस्ति–

मजिष्ठारसरंजितं च वसनं श्लेष्माणमुन्मीलयेत्,
उष्णं पित्तविवर्धनं विनिहरेद्वातं कफं च क्षणात्।
इष्टं देहभृतामनिष्टहरणं हेमन्तकाले तथा,
नित्यं शैशिरवासरेषु दिवसे मेघावनद्धाम्बरे।। [8]

केतकीपुष्पं यथा–

सुवर्णवर्णं यत्पुष्पं केतक्याः सुमनोहरम्।
विशिष्टगन्धजटिल तद्वद्वातविनाशनम्।।

ऋतुविशेषेपुष्पधारणम्–

हेमन्ते शिशिरे शतच्छदमयी मालातिसौख्यप्रदा,
केतक्याः कुसुमं वसन्तसमये ग्रीष्मोदये कौटजम्।
पुष्पं जातिसमुद्भवं च कथितं वर्षागमे पाटली,
संसेव्या शरदागमे सति सदा रक्तोत्पलं धारयेत्।। [9]

चन्दनभेदाः, गोपीचन्दनं यक्षकर्दमः कस्तूरीगुणाः परीक्षा च कर्पूरगुणाः, जवदिगुणा गोरोचना, अगरु इत्यादि विषये काश्चन श्लोकाः सन्ति। ततश्च भोजनविषये– अम्बुपानविषयेऽपि विस्तृतविवेचनमस्ति–

आहारं प्राणिनां सद्यः बलकृद्देहधारिणाम्।
स्मृत्यायुः पक्तिवत्तेजस् सत्वोत्साहविवर्धनम्।। [10]

अम्बुपानविधिः–
अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्न–

मनाम्बुपानाच्च स एव दोषः।
तस्मान्नरो वह्निविवर्धनाय,
मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि।। [11]

अस्यां हि रचनायां भोजदेवः ताम्बूलक्रमुकपूगीफलादीनां सेवनगुणाः, लक्षणम्, प्रकारः ताम्बूलदानमित्यादि विषया अप्यत्र वर्णिताः–

ताम्बूलं कटुतिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितम्,
वातघ्नं कृमिनाशनं कफहरं कामाग्निसन्दीपनम्।
स्त्रीसम्भाषण भूषणं रुचिकरं शोकस्य विच्छेदनम्,
ताम्बूलस्य सखे ! त्रयोदशगुणाः स्वर्गेऽपि ते दुर्लभाः।। [12]

ताम्बूलदानम्–

सभाप्रवेशेऽध्ययने विवाहे,
क्रतौ च युद्धे शयने प्रयाणे।
ग्रामप्रतिष्ठाद्विजदेवकार्ये,
ताम्बूलदानं परमं वदन्ति।। [13]

ग्रन्थमिदं मुख्यरूपेण अभिजातानां राजपुत्राणां तथा सज्जनानां च हिताय अस्ति। यदि मनुष्यः ऋतु–अनुरूपपरिधानं, पुष्पधारणं, लेपनं, भोजनं च कुर्यात् अन्यच्च ताम्बूलसेवने स्त्रीसेवने च संयमी भवेत् चेन्नरः स्वभावत एव दीर्घायुः शतायुः च भविष्यति।

एकशायी द्विभोजी च षण्मूत्री द्विपुरीषकः।
स्वल्पसंगमकारी च शतवर्षाणि जीवति।। [14]

तथा च–

'अदीनाः स्याम शरदः शतम्, भूयश्च शरदः शतात्।' [15]

कुमारसम्भवे महाकवि कालिदासः कथयति–

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशम्,
जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे,
शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्।। [16]

इत्थं भोजमतानुसारेण नीतिः, चिकित्सा तथा च धर्मानुसरणं स्वस्थजीवनस्य त्रयः उपस्तम्भाः। येषां समाहारेण जीवने चारुचर्या सम्भवा। यतः शारीरिकसाधनया एव धर्मः सिद्ध्यति। ग्रन्थानुशीलनेन प्रतीयते यत् ग्रन्थोऽयं विभिन्नमार्गेभ्यः प्रवहमानाणां बहुविधशिक्षानां

तथा च विचाराणां प्रवाहो विद्यते। शास्त्रेऽस्मिन् आधर्मशास्त्राद् चिकित्साशास्त्रपर्यन्तं समेषां शास्त्राणां क्रमबद्धता दृश्यते। शास्त्रमिदं दशम्यां एकादशशताब्द्यां च विद्वत्सु सुविदितां वाक्यांशानां श्लोकानां च समाविष्ट–संकलनं प्रतीयते।

हस्तलिखित–ग्रन्थानां परिचय

1. गोदावरीतीरवर्तिग्रामे कन्दकृतिनामके (निजामाबादमण्डले आन्ध्रप्रदेशे) श्रीयादवरावशर्मणः हस्तलिखित–ग्रन्थसंख्या– 43, 60, 64, 103
2. ळव्डस- मद्रासनामके स्थाने, चारुचर्या हस्तलिखित– ग्रन्थसंख्या–13267
3. मैसूरस्य ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, चारुचर्या हस्तलिखित–ग्रन्थसंख्या–ॅण ।ण 71
4. वाराणसेय–संस्कृतविश्वविद्यालयस्य–सरस्वतीभवनस्य, चारुचर्या हस्तलिखित–ग्रन्थ सं.–45087

संदर्भ सूची

1. भोजप्रबन्ध–327
2. शृंगारमंजरीकथा पृ.–8
3. भोजप्रबन्ध– 181, प्रबन्ध–चिन्तामणि–126
4. चारुचर्या–1
5. अष्टांग हृदय सूत्र0 2/1, चक्रदत्त सुस्थोऽध्यायः–1, चारुचर्या
6. चारुचर्या स्नानगुणः।
7. कैयदेव निघण्टु–विहार वर्ग, 201, चारुचर्या
8. चारुचर्या, मजिष्ठवस्त्रम्।
9. चारुचर्या पुष्पधारणविषयम्।
10. चारुचर्या भोजनविषयः।
11. सुषेण निघण्टु, पानीय वर्ग–71, पृ.–23
12. ताम्बूल–मंजरी–3
13. चारुचर्या
14. चारुचर्या/नीतिवचनम्
15. यजुर्वेद– 36/24
16. कुमार संभव 5/33